

᠑ᠶᠠᠮᠡᠮᠡ

البيبي^ء

البيبي

ӘЛІПБИ

Älɪpbi

ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫҚ
АНЫҚТАМАЛЫҚ

ARDA+7

Алматы
2020

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Тіл саясаты комитетінің тапсырмасы бойынша
«Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың
2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы»
аясында шығарылды*

Құрастырушылар алқасы: Е. Тілешов, Л. Есбосынова, Н. Аитова,
С. Омарова, Б. Ысқақ, Г. Мамырбек, А. Қожахмет (жауапты редактор)

Ә55 ӘЛПБИ. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Арда+7», 2020. – 368 бет.

ISBN 978-601-7355-75-3

Энциклопедиялық анықтамалықта әліпби, емле және дүниежүзіндегі жазу түрлері мен тілдің дыбыстық жүйесіне қатысты терминдер қамтылған. Жазудың тарихы, даму үрдісі және қазіргі күйі туралы мол мәліметтер топтастырылған. Сонымен бірге тіл білімі ғылымының осы салалары бойынша еңбек жазған ғалымдар туралы да деректер берілген.

Кітап ғалымдарға, әдіскерлерге, тіл саласының мамандарына, оқытушыларға, студенттерге, магистранттарға, докторанттарға, жалпы осы тақырыпқа қызығушылық танытқан барша қауымға арналады.

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2-8

© «Шайсұлтан Шаяхметов атындағы
«Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-
практикалық орталығы» КеАҚ, 2020
© «Арда + 7», 2020

мән берілген. Бұл теорияны жақтамайтындар да бар. Олар дыбыстық символизмді жоққа шығарушылар болды.

Оңтүстік араб жазуы (араб. «تین من ل» – *аль-муснад*) – қазіргі эфиоп жазуы пайда болған ежелгі жазу жүйесі. О.а.ж. протоханаанейлік әліпбиден б.з.д. IX ғасырға дейін бөлініп шыққан. Ол сабей патшалығында, Катабанда, Хадрамаутта, Маина мен Химярда ежелгі Оңтүстік араб жазбаларын, сондай-ақ доаксумдік князьдіктерде геэздің ерте пішіндерін жазу үшін пайдаланылды. Біздің дәуірімізге дейінгі IX ғасырға жататын бұл әліпбидегі алғашқы жазбалардың бірі Эритреядағы Ақкеле Гузай провинциясында жазылды. Вавилон мен Йеменде табылған жазбалар б.з.д. VIII ғасырға жатады. Оңтүстік араб жазуы б.з.д. 500 жылға қарай қалыптасты және VII ғасырына дейін пайдаланылды.

Орал фонетикалық әліпбиі (ОФӘ) немесе фин-угор транскрипция жүйесі – орал тілдерінің транскрипциясы үшін қолданылатын таңбалық жүйе. Оны алғаш рет 1901 жылы фин лингвисті Эмиль Нестор Сетяля шығарған. ОФӘ – нің негізгі белгілері фин әліпбиінен, ал қосымша белгілері кирил және грек әліпбилерінен алынған. Сондай-ақ, диакритикалық белгілер қолданылады.

Ория жазуы – брахми жазуы негізінде жасалған ория үнді тілінің жазуы. Ол орта ғасырларда Калинга мемлекетінде дамыды. Ең алғашқы үлгілер XI ғасырдың ортасынан бастау алады. Ол негізінен ория тілін жазу үшін қолданылады, дегенмен кейде санскриттегі мәтіндер де жазылған. Кейбір мәліметтерге сүйенсек, бұрын О.ж. чхатисгархи тілі жазуына да қолданылған.

Ориенталистика – (латын. «*orientalis*» – шығыстық) Шығыс туралы ғылымның жиынтығы. О. негізгі зерттеу нысаны – Шығыс және оның жекелеген аймақтары: шығыс тілдері, шығыс мәтіндері, материалды ескерткіштер және рухани мәдениет, дін, тарих, экономика, саясат, халықаралық байланыстар. Бұл термин ең алғаш Батыста XVIII ғасырда пайда болған. Бірақ шығыс жөніндегі алғашғы деректерді ежелгі грек авторларының еңбектерінен кездестіруге болады.

Оромо жазуы – Эфиопия мен Кенияда тұратын оромо халқының жазуы. Бұл жазу бірнеше графикалық жүйеге негізделіп, бірнеше рет қайта жасалды. О.ж. үшін қолданылған алғашқы әліпби – араб әліпбиі деп саналады. 1839 ж. француз саяхатшысы Антуан д’Абади араб әліпбиімен жазылған құжатты оромо тілінде алды. Алайда, араб әліпбиі оромо арасында айтарлықтай таралмады. Онымен тек бірнеше діни мәтіндер жазылды. Оромо тілінің жазбалары XIX ғасырдың ортасында латын әліпбиінде жасалған, бірақ оромо ұзақ уақыт бойы ресми жазбаша тілге ие болған жоқ. XX ғасырда оромо тілі үшін эфиоп жазуын және Бакри Сапалонның буын жазуын қолдануға талпыныс жасалды. Араб әліпбиі де шамалы қолданылды. 1991 жылы qubee латын әліпбиі Эфиопиядағы оромо тілінің ресми жазуына айналды.

Орта дыбыс – дауысты дыбыстардай ашық айтылмайтын, дауыссыз дыбыстардай тым тұйық айтылмайтын дыбыс, жарты дауысты дыбыс.

Орта тыныс « ; » – 1) сөйлемдердің ішкі жақындығы күшті болған жерде қойылатын; сөйлемдер арасында ондай жақындық ортақ ой айтылған немесе

нәрсе тұтас суреттелген жерде келетін (*Шақшам жақсы еді, тау текенің мүйізінен істелген тақысы еді; қырық қой, төрт ай істеген кісінің ақысы еді; сексен маржан көзі бар еді, тоғыз ат болар деген істеген кісінің сөзі бар еді;*), 2) сыйысулы құрмалас сөйлемдердің баяндауыштары демеулермен құраспай, алды-алдына тұрған және де қастарында тұрлаусыз сөйлем мүшелері немесе бағыныңқы сөйлем болған орында қойылатын (*Берген ақыны азсынып, істеген кісі тау жайлаймын деп наршамды алды; ой қыстаймын деп шотымды алды; қыр қыстаймын деп балтамды алды; қалауым деп бөрте атымды алды; жау шапты деп төрт атымды алды; қайқы келген қара атымды алды; тілік құлақ сары атымды алды*) белгі, үтірлі нокат. Қазіргі кезде ол атаулардың орнына *нүктелі үтір* тіркесі қолданылып жүр.

Ортақ түркі әліпбиі – 1991 жылы Стамбұл қаласында Халықаралық ғылыми симпозиумда қабылданған түркі тілдеріне арналған латын графикасындағы 34 әріптен тұратын әліпби. Бұл жиынға Әзербайжан, Қазақстан, Қырғызстан және Түркіменстан сияқты мемлекеттерден 28 тілші ғалым қатысты. Ортақ түркі әліпбиі жобасында 29 әріптен құралған Түркия әліпбиіне басқа түркі халықтарының дыбыстық жүйесі мен ерекшеліктеріне сай тағы да 5 әріп ұсынылды. Олар: А, В, С, Ç, D, E, F, G, Ğ, H, İ, I, J, K, L, M, N, O, Ö, P, R, S, Ş, T, U, Ü, V, Y, Z және Ä, X, Q, Ñ, W. Кейінірек Түркі кеңесі (Түркі тілінде сөйлейтін елдердің бірлескен кеңесі) отырыстарында және жазбаларда осы әліпбиді қолдану жайында шешім қабылданғанмен, кейінірек ол кеңеске мүше елдердің және тіл қоғамдарының еркіне берілді. О.т.ә. қатысты жиындар 1991 жылдан кейін де 1992 жылы 29 қыркүйек пен 2 қазан аралығында Қырғызстан астанасы Бішкекте Түркі Республикалары Білім министрлері мен Түркі халықтары Білім беру саласының өкілдері қатысқан конференцияда, 1993 жыл 8-10 наурызында ТІКА (Түркі қарым-қатынас және жаңғыру агенттігі) ұйымы Анкарада ұйымдастырған әліпби және емле мәселелері туралы конференцияда жалғасын тапты.

Орташа дауыстылар – айтуда тілдің орташа деңгейде көтерілуінен пайда болған ашық дауыстылар (*o, ø, e*).

Орфограмма (грек. «*orthos*» – түзу, «*gramma*» – жазу). Орфографияның қандай да бір ережесіне сәйкес келетін және оның қолданылуын талап ететін дұрыс жазылу нормасы. О. екіұшты болып келетін сөздердің жазылымы емле ережелері мен орфографиялық сөздікте нормаға түсіп, реттелін отырады. Мыс., *күнә* ме, *күна* ма, *таубесі* ме, *таубасы* ма, *педагогі* ме, *педагогы* ма т.б. Сол сияқты біріккен сөздердің де орфограммасы орфографиялық сөздіктер арқылы нормаға түсіп отырады, мыс., бастапқы кезеңде *темір жол* бөлек жазылды, кейіннен біресе бөлек, біресе бірге жазылды, ал қазіргі таңда бірге жазылады.

Орфография (ағылш. «*orthography*», франц. «*orthographe*» – дұрыс жазу). Сөзді бірізді жазудың тәсілдерін реттейтін ережелер жүйесі. О. дыбыстарды (фонемаларды) қандай әріппен беруді, сөздерді, оның бөлшектерін бірге, бөлек немесе дефис арқылы жазуды, бас әріптердің қолданылуын, тасымал тәртібін